

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК: 344

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.54>

НЕПОВНОЛІТНІЙ ПОТЕРПІЛИЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРЕДСТАВНИЦТВО ТА КОМУНІКАЦІЮ

Ракіпова І.В.,
*доцент кафедри кримінального процесу,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0003-2456-0515*

Черноморченко К.В.,
*аспірант кафедри кримінального процесу,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Ракіпова І.В., Черноморченко К.В. Неповнолітній потерпілий у кримінальному провадженні: забезпечення права на представництво та комунікацію.

Вказується, у своїй сукупності усі процесуальні правила і процедури захисту прав неповнолітніх потерпілих повинні стати ефективними і безперервними елементами фундаментального механізму доступу таких осіб до правосуддя. Чинне ж кримінальне процесуальне законодавство України в частині забезпечення та захисту прав і законних інтересів неповнолітніх потерпілих потребує, на нашу думку, подальшого удосконалення, пріоритетним напрямом якого є імплементація міжнародних стандартів, котрі проголошують принципи посиленої охорони прав неповнолітніх учасників кримінального процесу.

У статті досліджено проблематику забезпечення права на представництво та комунікацію неповнолітнього потерпілого у кримінальному провадженні.

Зазначається, що з метою надання професійної правничої допомоги необхідним є закріплення в КПК України обов'язкової участі представника неповнолітнього потерпілого, яким може бути особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні.

Вказується, що можуть мати місце випадки, коли повторний допит у суді може бути надміру травматичним для неповнолітнього потерпілого. В такому випадку не слід піддавати такого потерпілого вторинній віктимізації шляхом проведення відповідної судової дії. Можливим є допитати неповнолітнього потерпілого за участі суду під час досудового розслідування з метою належного процесуального фіксування його показань, що можуть бути використані і під час судового розгляду, за правилами, передбаченими ст.225 КПК.

Підкреслюється доцільність вказівки на такий випадок, коли суд може прийняти рішення про розгляд справи у закритому судовому засіданні, як розгляд справи, в якій потерпілий є неповнолітнім.

Досліджено проблематику забезпечення права на представництво та комунікацію неповнолітнього потерпілого у кримінальному провадженні, робимо висновки щодо необхідності внесення змін та доповнень до чинного КПК України, зокрема, до п. 1 ч. 2 ст. 27, ч. 14 ст. 31, ч. 1 ст. 225, ч. 4 ст. 354 КПК.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, неповнолітній потерпілий, інститут представництва, представник потерпілого, забезпечення права на представництво.

Rakipova I.V., Chernomorchenko K.V. Juvenile victim in criminal proceedings: ensuring the right to representation and communication.

It is indicated that all procedural rules and procedures for the protection of the rights of minor victims must become effective and uninterrupted elements of the fundamental mechanism of access of such persons to justice. The current criminal procedural legislation of Ukraine in terms of ensuring and protecting the rights and legitimate interests of minor victims needs, in our opinion, further improvement, the priority direction of which is the implementation of international standards, which proclaim the principles of stronger protection of the rights of minor participants in the criminal process.

The juvenile victim is one of the least protected participants in criminal proceedings, in connection with which the doctrine proposes to provide by law for cases of mandatory participation in the process of the victim's representative to protect the rights and legitimate interests of the juvenile victim. Also expand the list of cases where the court may decide to consider criminal proceedings in closed session, including criminal proceedings in which the victim is a minor and expand the content of specialization of judges in criminal proceedings against minors, including criminal proceedings in which juvenile victims are involved.

We also believe that lawyers who represent the interests of children should be educated and aware of children's rights and related issues, receive ongoing and in-depth training, and be able to communicate with children at their level of understanding.

In our opinion, criminal proceedings in which a minor is a victim should be carried out by a judge authorized in accordance with the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" to conduct criminal proceedings against minors.

We believe that there may be cases (for example, violent criminal offenses) when re-examination in court may be excessively traumatic for the juvenile victim. In such a case, such a victim should not be knowingly subjected to secondary victimization by an appropriate judicial action. It is possible to interrogate a minor victim with the participation of the court during the pre-trial investigation in order to properly procedurally record his testimony, which can be used during the trial, according to the rules provided for in Art. 225 of the CCP.

The problem of ensuring the right to representation and communication of a minor victim in criminal proceedings has been studied, we draw conclusions about the need to introduce changes and additions to the current Code of Criminal Procedure of Ukraine, in particular, to paragraph 1, part 2 of Article 27, Part 14 of Art. 31, Part 1 of Art. 225, Part 4 of Art. 354 of the CCP.

Key words: criminal proceedings, victim, minor victim, institution of representation, representative of the victim, ensuring the right to representation.

Постановка проблеми. У своїй сукупності усі процесуальні правила і процедури захисту прав неповнолітніх потерпілих повинні стати ефективними і безперервними елементами фундаментального механізму доступу таких осіб до правосуддя. Чинне ж кримінальне процесуальне законодавство України в частині забезпечення та захисту прав і законних інтересів неповнолітніх потерпілих потребує, на нашу думку, подальшого удосконалення, пріоритетним напрямом якого є імплементація міжнародних стандартів, котрі проголошують принципи посиленої охорони прав неповнолітніх учасників кримінального процесу.

Так, Міжнародні стандарти, закріплені у Керівних принципах правосуддя, дружнього до дітей, актуальні для всіх можливих учасників судового засідання або сторін поза судовим засіданням і застосовуються незалежно від процесуального статусу дитини.

Неодноразові допити, оточення та процедури, що залякують, дискримінація – безліч подібних дій збільшують біль і травми дітей, які, можливо, вже знаходяться у великій біді та потребують захисту. Система правосуддя, дружнього до дітей, приносить полегшення і відновлення, вона не завдає додаткового болю і труднощів, не порушує права дітей. Перш за все, всі діти від народження до 18 років – якщо вони є стороною в розгляді, потерпілим, свідком або злочинцем – повинні отримувати вигоду від підходу «діти передусім». Керівні принципи правосуддя, дружнього до дітей, були розроблені для захисту дітей і молоді від вторинної віктимізації з боку системи правосуддя, зокрема шляхом заохочення використання холистичного підходу до дитини, заснованого на узгоджених міждисциплінарних методах роботи. Керівні принципи спрямовані на забезпечення того, щоб в ході розглядів, всі права дітей, серед яких право на інформацію, представництво, участь і захист, повністю дотримувались з урахуванням рівня зрілості й розуміння дитини, а також обставин справи [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі питання досліджуваної проблеми розглядалися в багатьох працях вітчизняних учених, зокрема, Ю.П. Аленіна, І.В. Глов'юк, О.М. Крукевич, О.О. Кочури, О.В. Мельник, І.С. Смірної та інших.

Формулювання мети статті. Виходячи з цих міркувань, мета даної статті полягає в тому, щоб запропонувати доповнити Кримінальний процесуальний кодекс України окремими положеннями, спрямованими на забезпечення права неповнолітнього потерпілого на представництво та комунікацію у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 10 КПК «у випадках і порядку, передбачених цим Кодексом, певні категорії осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими і фізичними вадами тощо) під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями». Разом з тим, КПК України не містить спеціалізованих принципів, якими слід керуватися у провадженнях щодо неповнолітніх, однак практика встановлення таких принципів набула поширення у документах міжнародного характеру. Так, наприклад, Методичні рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи про правосуддя, доброзичливе до дитини, серед принципів кримінального провадження згадують також принцип найкращих інтересів дитини, що повинен враховуватися у якості головного критерію під час вирішення усіх процесуальних питань, що впливають на дитину. Аналіз Конвенції про права дитини, прийнятої генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989 р., також дає можливість стверджувати про закріплення нею даного принципу. Крім того, у відповідності до Конвенції про права дитини, держави-учасниці визнають право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

Слід зауважити, що частково принцип найкращих інтересів дитини відображений у ч. 2 ст. 484 КПК України, відповідно до якої слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть участь у кримінальному провадженні, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

У Постанові Великої Палати Верховного Суду від 29.05.2019 р. у справі № 357/17852/15-ц визначено: «Найкращі інтереси дитини залежно від їх характеру та серйозності можуть переважати інтереси батьків. При цьому при вирішенні питань, які стосуються її життя, дитині, здатній сформулювати власні погляди, має бути забезпечено право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що її стосуються, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

Кожна справа потребує детального вивчення ситуації, врахування різноманітних чинників, які можуть вплинути на інтереси дитини, у тому числі її думки, якщо вона відповідно до віку здатна сформулювати власні погляди» [2].

Слід було б наголосити, що неповнолітній потерпілий є одним з найменш захищених учасників кримінального судочинства, у зв'язку з чим в доктрині пропонується законодавчо передбачити випадки обов'язкової участі в процесі представника потерпілого для захисту прав та законних інтересів неповнолітнього потерпілого. Також розширити перелік випадків, коли суд може прийняти рішення про розгляд кримінального провадження у закритому засіданні, включивши до нього розгляд кримінального провадження, в якому потерпілим є неповнолітній та розширити зміст спеціалізації суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, включивши сюди і кримінальні провадження, в яких беруть участь неповнолітні потерпілі.

Вважаємо також, що адвокати, які представляють інтереси дітей, мають бути навчені та обізнані про права дітей і пов'язані з ними питання, отримувати поточну і поглиблену підготовку та бути у змозі спілкуватися з дітьми на їхньому рівні розуміння. На це звертають увагу і Керівні принципи правосуддя, дружнього до дітей [3].

У справі «S. C. проти Великобританії» від 15. 06. 2011р. ЄСПЛ зауважив: «Суд приймає аргумент Уряду, що стаття 6(1) [Конвенції] не вимагає, щоб неповнолітня особа, обвинувачена у вчиненні злочину, була в змозі зрозуміти кожен нюанс закону або деталь доказів. Враховуючи складність сучасних юридичних систем, багато повнолітніх з нормальним розвитком не можуть повністю зрозуміти усі особливості комунікації, що відбувається в залі судового засідання. Саме тому Конвенція у статті 6 (3) (с) наголошує на важливості права на юридичне представництво» [4].

КПК України передбачається спеціалізація слідчих та суддів, у провадженні яких знаходиться кримінальна справа щодо неповнолітнього, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою. Так, згідно ч. 14 ст. 31 КПК України вимога спеціалізації суддів щодо розгляду стосовно неповнолітньої особи обвинувального акту, клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, їх продовження чи припинення поширюється як на розгляд у суді першої інстанції, так і на перегляд в апеляційному чи касаційному порядку. У разі, якщо кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має здійснюватися судом колегіально, головуючим під час судового розгляду може бути лише суддя, уповноважений згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх.

Слід погодитись, що виконання та дотримання передбачених прав дитини у судовому розгляді можливе лише у випадку, коли судовий розгляд буде здійснюватися спеціально підготовленим, кваліфікованим суддею, як це здійснюється у випадках, коли неповнолітній є обвинуваченою особою [5].

У зв'язку з цим, вважаємо, слід внести відповідні зміни до ч. 14 ст. 31 КПК та викласти її у редакції:

«14. Кримінальне провадження щодо розгляду стосовно неповнолітньої особи обвинувального акта, клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, їх продовження, зміну чи припинення, а також кримінальне провадження в апеляційному чи касаційному порядку щодо перегляду прийнятих із зазначених питань судових рішень здійснюються суддею, уповноваженим згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх.

Кримінальне провадження, в якому неповнолітньою особою є потерпілий, здійснюється суддею, уповноваженим згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх.

У разі якщо таке кримінальне провадження має здійснюватися судом колегіально, головуючим під час судового розгляду може бути лише суддя, уповноважений згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх».

У Декларації прав дитини зазначено, що «дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, уключаючи належний правовий захист. Пунктом 2 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» передбачено, що діти мають право на безоплатну вторинну правову допомогу.

Вважаємо, що необхідним є закріплення в КПК України обов'язкової участі представника неповнолітнього потерпілого, особою, яка має право бути захисником, із метою надання професійної правової допомоги.

Діти повинні бути захищені, наскільки це можливо, від зображень або інформації, яка може бути шкідливою для їхнього добробуту. При прийнятті рішення про розкриття можливо шкідливого зображення або інформації для дитини, суддя повинен проконсультуватися з іншими фахівцями, наприклад, психологами та соціальними працівниками. Кількість опитувань повинна бути максимально обмежена, а їх довжина повинна бути адаптована до віку та можливості концентрації уваги дитини. Слід уникати прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою або дитиною-свідком з підозрюваним, наскільки це можливо, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього. Повинні бути вивчені можливості прийняття заяви дітей-жертв і дітей-свідків у спеціальних, дружніх до дітей приміщеннях і оточенні [6].

Погоджуємось, що з метою «уникнення або мінімізації можливої психологічної травматизації дитини в кримінальному провадженні мають бути забезпечені всі гарантії, стандарти прав дитини-потерпілої від злочину» [7].

Запорізький районний суд Запорізької області своєю ухвалою від 20 квітня 2021 року (№ 317/2782/20) [8] задовольнив клопотання прокурора про допит неповнолітньої потерпілої поза залом судового засідання в іншому приміщенні з використанням відеоконференції (дистанційне судове провадження). Своє рішення суд обґрунтував необхідністю запобігти або мінімізувати психологічне травмування малолітніх потерпілих, яке може бути викликане їхнім особистим візуальним контактом з обвинуваченим. Це однозначно позитивний досвід застосування дистанційного судового провадження за участі неповнолітнього потерпілого у кримінальному провадженні, що цілком узгоджується з п. 3 ч. 1 ст. 336 КПК.

Однак, вважаємо, можуть мати місце випадки (наприклад, насильницькі кримінальні правопорушення), коли повторний допит у суді може бути надміру травматичним для неповнолітнього потерпі-

лого. В такому випадку не слід свідомо піддавати такого потерпілого вторинній віктимізації шляхом проведення відповідної судової дії. Можливим є допитати неповнолітнього потерпілого за участі суду під час досудового розслідування з метою належного процесуального фіксування його показань, що можуть бути використані і під час судового розгляду, за правилами, передбаченими ст. 225 КПК.

У своєму Загальному зауваженні № 10 про права дітей у правосудді у справах неповнолітніх [9] Комітет ООН з прав дитини рекомендує, зокрема, закриті засідання, збереження конфіденційності записів, ухвалення рішення, яке не розкриє особистість дитини і т.д. ЄСПЛ включає можливість розгляду справи за закритими дверима, коли інтереси дитини чи її особистого життя потребують цього [10].

Керівні принципи ООН щодо правосуддя у питаннях, пов'язаних із участю дітей-жертв і дітей-свідків злочинів (ЕКОСОР Res 2005/20, 22 липня 2005 року), пункт XI, 30, d: «Використовуйте процедури, що враховують інтереси дітей, в тому числі кімнати для допиту, призначені для дітей, міждисциплінарні служби для дітей-жертв, інтегровані в тій же місцевості, перебудовані судові приміщення, що враховують потреби дітей-свідків, перерви у процесі дачі дитиною свідчень, встановлення термінів слухань у такий час дня, який відповідає віку та ступеню зрілості дитини, належну системи повідомлення, що забезпечує виклик дитини до суду тільки в разі потреби, а також інші належні заходи для полегшення показань дитини» [11].

З очевидних причин, повинні бути вжиті конкретні заходи для збору доказів, особливо від дітей-жертв, у найсприятливіших умовах. Надання свідчень через звуковий, відео- або ТБ-зв'язок є прикладами таких практик, так само як надання свідчень експертам до судового розгляду і уникнення візуального або іншого контакту між жертвою та ймовірним злочинцем (Керівний принцип 68) чи надання свідчень без присутності ймовірного злочинця (Керівний принцип 69). Проте, в окремих випадках, таких, як сексуальна експлуатація, відеозапис допиту може бути травматичним для жертв. Отже, повинна бути оцінена можлива шкода або вторинна віктимізація в результаті таких записів, а також враховані інші методи, такі як аудіо-запис, щоб уникнути ревіктимізації та вторинного нанесення травми.

У справі С. Н. проти Швеції Суд встановив, що: «Такі справи (на сексуальному ґрунті) часто розуміються як випробування потерпілого, зокрема, коли останній мимоволі стикається з відповідачем. Ці особливості ще більш помітні у справах за участю неповнолітнього. При оцінці питання про те, чи в такому розгляді обвинувачений отримав справедливий судовий розгляд, необхідно враховувати права на повагу приватного життя жертви». Таким чином, Суд визнав, що у кримінальних справах стосовно сексуального насильства можуть бути прийняті деякі заходи з метою захисту потерпілого, за умови, що такі заходи можуть бути узгоджені з адекватною і ефективною реалізацією права на захист [12].

У справі В. С. проти Польщі Суд запропонував можливі способи перевірки надійності молодшої дитини-жертви і вказав, що це може бути зроблено менш інвазивним шляхом, ніж прямий допит. Можуть застосовуватися кілька складних методів, наприклад, допит дитини у присутності психолога із записом питань захистом або в студії, дозволяючи позивачу або його адвокату бути присутнім на такому допиті за допомогою відео-зв'язку або одностороннього дзеркала [13].

Вважаємо за доцільне вказати на такий випадок, коли суд може прийняти рішення про розгляд справи у закритому засіданні як розгляд справи, в якій потерпілий є неповнолітнім. Такий випадок не передбачений ч. 2 ст. 27 КПК, однак «важливими є розуміння того, що коли дитина стає учасником кримінального процесу, зокрема, бере участь у судовому розгляді необхідно в кожному конкретному випадку враховувати вік такої особи, рівень зрілості, а також інтелектуальні та емоційні здібності. Відкритий судовий розгляд за участю неповнолітніх осіб може спричинити позбавлення останніх права на ефективну участь у змагальному кримінальному провадженні» [14]. І неповнолітній потерпілий не є виключенням, що й мав би врахувати законодавець.

Тому пропонуємо п. 1 ч. 2 ст. 27 викласти у такій редакції: «якщо обвинуваченим *чи потерпілим є неповнолітнім*».

Враховуючи вищенаведене, вважаємо, зокрема, що слід внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 225 КПК та викласти її у редакції:

«1. У виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань свідка чи потерпілого під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їх тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їх допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань, а також для захисту малолітнього чи неповнолітнього свідка чи потерпілого від вторинної віктимізації, сторона кримінального провадження, потер-

пільй, його представник чи законний представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право звернутися до слідчого судді із клопотанням провести допит такого свідка чи потерпілого в судовому засіданні, в тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. У цьому випадку допит свідка чи потерпілого здійснюється у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого свідка, потерпілого в присутності сторін кримінального провадження, потерпілого, його представника чи законного представника з дотриманням правил провадження допиту під час судового розгляду. ...»

Відповідно слід також внести зміни до ч. 4 ст. 354 КПК та викласти її у такій редакції:

«4. У випадках, коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин та/або захисту прав малолітнього чи неповнолітнього свідка *чи потерпілого*, за ухвалою суду він може бути допитаний поза залом судового засідання в іншому приміщенні з використанням відеоконференції (дистанційне судове провадження).

У випадках, коли необхідно захистити малолітнього чи неповнолітнього свідка чи потерпілого від вторинної віктимізації, їх допит проводиться з дотриманням правил, передбачених ст. 225 КПК цього Кодексу».

Висновки. Досліджено проблематику забезпечення права на представництво та комунікацію неповнолітнього потерпілого у кримінальному провадженні, робимо висновки щодо необхідності внесення змін та доповнень до чинного КПК України, зокрема, до п. 1 ч. 2 ст. 27, ч. 14 ст. 31, ч. 1 ст. 225, ч. 4 ст. 354 КПК.

Список використаних джерел:

1. Kerivni pryntsypy Komitetu ministriv Rady Yevropy shchodo pravosuddia, družnoho do ditey vid 17.11.2010 r. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>.
2. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 29. 05. 2019 r. u spravi № 357/17852/15-ts URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/82636307>.
3. Kerivni pryntsypy Komitetu ministriv Rady Yevropy shchodo pravosuddia, družnoho do ditey vid 17.11.2010 r. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>.
4. S.C. proty Velykobrytanii: rishennia YeSPL vid 15. 06. 2011r. URL:
5. Krukevych O.M. Spetsializatsiia suddiv iz zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia shchodo nepovnolitnikh. Visnyk kryminalnoho sudochynstva. № 2. 2018. URL: http://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2018_Krukevuch.pdf.
6. Kerivni pryntsypy Komitetu ministriv Rady Yevropy shchodo pravosuddia, družnoho do ditey vid 17.11.2010 r. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>.
7. Smirnova I. Osoblyvosti dopytu dytyny, yaka poterpila vid zlochynu URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/osoblyvosti-dopytu-dytyny-yaka-poterpila-vid-zlochynu/>.
8. Ukhvala Zaporizkoho raionnoho sudu Zaporizkoi oblasti vid 20 kvitnia 2021 roku URL: <https://vkursi.pro/vsudi/decision/96419581>.
9. Zahalne zauvazhennia № 10 pro prava dytyny u pravosuddi u spravakh nepovnolitnikh (CRC/C/GC/10, 25 kvitnia 2007 roku) URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>.
10. Pravyla Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SOO00263>.
11. Kerivni pryntsypy OON shchodo pravosuddia u pytanniakh, poviazanykh iz uchastiu ditei-zhertv i ditei-svidkiv zlochyniv (EKOSOR Res 2005/20, 22 lypnia 2005 roku). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e54#Text.
12. S.N. proty Shvetsii: rishennia YeSPL vid 02.07.2002 r. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB&n=435539#dfjAlrS1z7AScLUd>.
13. V.S. proty Polshchi: rishennia YeSPL vid 19 chervnia 2007 roku, № 21508/02, p.61. URL: <https://www.echr.com.ua/publication/reproduktivni-prava/>.
14. Krukevych O.M. Nepovnolitni poterpili yak uchasnyky kryminalnoho protsesu URL: http://historylaw.eenu.edu.ua/publ/2015_92_2_6/rozdil_6_tribuna_molodikh_uchenikh/o_krukevich_nepovnolitni_poterpili_jak_uchasnyky_kryminalnogo_procesu/37-1-0-189.